

Геннадій Корольов*

**НАЦІОНАЛЬНА АВТОНОМІЯ ПІД БЕРЛОМ РОМАНОВИХ
(КІНЕЦЬ ХІХ ст. — 1914 р.):
ПОЛЬСЬКИЙ, ЄВРЕЙСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР**

У статті проаналізовано розвиток ідеї національної автономії у сприйнятті представників польського, єврейського та українського національного рухів. Російська революція 1905–1907 рр. стала періодом активного обговорення кількох варіантів цієї ідеї — обласної, національно-культурної, національно-територіальної та національної персональної. Проблеми децентралізації та конституційної перебудови відображали різноманітні візії федералізму, які розумілися як інструмент політичної боротьби з самодержавством.

Ключові слова: національна автономія, царизм, революція, конституційна перебудова, децентралізація.

Hennadii Korolov

**VISIONS OF NATIONAL AUTONOMY IN THE ROMANOV EMPIRE
(THE END OF THE 19TH CENTURY — 1914):
POLISH, JEWISH AND UKRAINIAN DIMENSIONS**

The article analyzes the idea of national autonomy in the perception of activists of the Polish, Jewish and Ukrainian national movements. The 1905 Russian revolution became a period of active discussion of several variants of this idea: regional, national-cultural, national-territorial and national-personal. The problems of decentralization and constitutional rebuilding of the Russian empire reflected a variety of visions of federalism, which were consider as an instrument of political struggle against Tsarism.

Key words: national autonomy, Tsarism, revolution, constitutional rebuilding, decentralization.

У 1907 р. Б. Кістяківський (1868–1920 рр.) у передмові до перекладу класичної роботи Г. Єллінека про сутність конституції стверджував, що маніфест 17 (30) жовтня 1905 р., заснування Державної думи та прийняття основних законів 23 квітня 1906 р. перетворили Росію у консти-

* *Геннадій Корольов* — кандидат історичних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАН України, hennadiikorolev@gmail.com.

туційну державу¹. Поява цієї оцінки була спробою показати можливості нових засад існування імперії в європейському вимірі. У цьому випадку ідеалізм Б. Кістяківського ставав одним із основних гасел для усього ліберального руху. Ставало чітко зрозуміло, за яку Росію вони будуть боротися. Однак його візія не була оригінальною. Згодом виявилось, що більшість тодішніх національних діячів палко вірили у можливості остаточної перебудови імперії Романових у правову європейську державу. Київський правник помилявся, представники опозиційних та революційних кіл не бажали такого перетворення, виразною була зовсім інша позиція: йшов планомірний процес визрівання ідеї суверенності для «бездержавних» націй, яка набувала більшої ваги у політичних програмах, аніж ситуативні гасла перебудови самодержавства. Ця тенденція була оприявлена у середовищі польського, українського та єврейського рухів, у білоруського — переважала ідея реституції Великого князівства Литовського. Хоча остаточне оформлення ідеї незалежної Білорусі не залишилося справою довгих літ.

У цьому дослідженні нас цікавитиме польський, єврейський та український вимір появи та сприйняття різноманітних варіантів ідеї автономії. Тобто йтиметься про ідеологічних речників, які ставали у той час лідерами партій та політичних гуртків, а також, що важливо, впливали і формували загальний дискурс про ідею автономії. У першу чергу, це кілька визначних постатей польського, єврейського та українського вільних рухів. Зрештою, саме вони задавали тон у тодішніх дискусіях про те, який правовий статус мають отримати національні частини імперії Романових. Окрім того, ці діячі впливали та визначали діяльність національних партій та організацій, роботу національних фракцій Державних дум (Польське Коло, Українська громада, єврейська фракція), які на їх інтелектуальний запит репрезентували право на широке самоврядування у стосунках із урядом. Зрозуміло, що вони були прихильниками різних ідеологій — соціалізму, лібералізму, націоналізму та ін. Але, як відомо, ідеальних типів пояснення не існує, тому кожен із них оперував потрібними для певного контексту аргументами, що не завжди підпадали під конкретний ідеологічний арсенал. Проте, спільним знаменником, що їх єднав, був національний. Позаяк, кожен свідомо чи несвідомо ставав речником власної національності, навіть, тоді, коли вони заявляли про високі політичні ідеали.

У результаті поразки Січневого повстання 1863 р. було остаточно ліквідовано автономію Царства Польського та почалися репресії щодо його активних учасників. Синдром поразки детермінував формування

¹ *Еллик Г.* Конституции, их изменения и преобразования, под ред. и вступ. ст. Б.А. Кистяковского. — СПб.: Изд. «Право», 1907. — С. IV.

радикальних та антиімперських поглядів багатьох польських діячів, по суті, ставши основним міфом національної ідеології. У кінці XIX ст. польські діячі повсякчас виказували занепокоєння, що навіть після конституційної перебудови у Росії польська нація, подібно як і в Німеччині, змушена бути мати справу не з персональною волею царя, а з новоствореним парламентом, де більшість отримують представники російської національності². Такі сумніви, у першу чергу, були характерні для Націонал-демократичної партії (пол. Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne) на чолі з Романом Дмовським (1864–1939 рр.)³ та, умовно кажучи, «автономістської» партії польського руху. І перші, і другі вели перемовини з російськими партіями, а ліберали — навіть згоджувалися на автономію, хоча і без конкретних її параметрів⁴.

З початком російської революції 1905 р. у публічному дискурсі з'являється ідея евентуального відродження ліквідованого автономного статусу Царства Польського. Треба підкреслити, що її поява була викликана посиленням польського модерного націоналізму. У 1903 р. Р. Дмовський видав працю «Муьлі nowoczesnego Polaka», яка стала його катехізмом. Як відомо, лідер націонал-демократів завжди тримався принципів «реальної політики», тому будь-які сентименти щодо боротьби за Польщу вважав проявом слабкості. Він виступив проти революційної та угодовської тактики, а незалежність визначив єдиною ціллю для малих і пригноблених народів⁵. Акурат федеративні ідеї він розцінював під цим кутом зору, хоча контекстуально ідею автономії розглядав як можливий і потрібний варіант у політичній риторичі. Його партія дотримувалася програми досягнення самостійності через відновлення Царства Польського, адже «народ являється витвором державного життя»⁶. Під впливом лодзинського протистояння у жовтні 1905 р. Р. Дмовський пропонував прем'єрові Росії Сергію Вітте (1849–1915 рр.) надати автономію задля зупинення наростаючої анархії в краї⁷. Натомість вже у 1906 р. лідер націонал-

² Хрипаченко Т.И. Неудавшийся компромисс: российские либералы и проекты польской и украинской автономии в Российской империи накануне Первой мировой войны // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. — 2017. — № 1(17). — С. 5.

³ Найбільш повна біографія Романа Дмовського належить польському історикові Кшиштофу Кавалцю: *Kawalec Krzysztof, Roman Dmowski*. — Wrocław: Ossolineum, 2002. — 331 s.

⁴ Западные окраины Российской империи, сост.: М. Долбилов, А. Миллер. — М.: Новое литературное обозрение, 2007. — С. 345.

⁵ *Dmowski Roman, Doktryna a realizm w polityce* // *PrzełNed Wszeczpolski*. — 1904. — № 8. — С. 563–564.

⁶ *Dmowski Roman, Podstawy polityki polskiej* // *PrzełNed Wszeczpolski*. — 1905. — № 7. — С. 345.

⁷ Западные окраины Российской империи. — С. 346.

демократів звернувся до підтримки неославізму, що передбачав посилення впливу на Відень і мав сприяти зближенню з Австро-Угорщиною⁸. Як видно, гасло польської автономії знаходило підтримку у націонал-демократів лише ситуативно, так і не ставши основою ціллю.

У результаті, в Царстві Польському було оголошено військовий стан, який викликав обурення у представників російських ліберальних кіл. У листопаді 1905 р. на з'їзді земських і міських діячів було прийнято рішення про його відміну, а також озвучено резолюцію з підтримкою автономії Царства Польського, «указанное в этом постановлении разрешение польского вопроса не только не имеет ничего общего с понятием отделения Польши от России, но, напротив, представляется необходимым для прочного обеспечения целостности и могущества империи»⁹.

Однак, серед польських еліт існував також інший погляд, який різнився від прихильників Р. Дмовського та позиції Польської соціалістичної партії Ю. Пілсудського, що стрімко ставала популярною. У розпал революції в жовтні 1905 р. у Варшаві була створена Партія реальної політики (пол. Stronnictwo Polityki Realnej), яка виступала за лояльність до російського царату¹⁰. Її лідери Зигмунд Велепольський (1863–1919 рр.) і Еразм Пільц (1851–1929 рр.) наголошували на потребі боротьби за автономію¹¹. По суті, це був проросійський консервативний табір. Власне, вони стали ініціаторами підписання так званого «Маніфесту 27», який викликав шквал емоцій у середовищі польських сил.

Автономістську позицію займав польський адвокат, член кадетської партії Александер Ледницький (1866–1934 рр.)¹². Відчуваючи наростання політичної кризи у 1905 р., він прагнув надати «польському питанню» нового звучання у середовищі лібералів та наближених до уряду кіл. А. Ледницький окреслював владу, що була встановлена після 1863 р., як бюрократичний режим, що сорок років бореться проти ідеї національної індивідуальності¹³. Поза тим, він зумів представити питання польської автономії, як таке, що скріплює єдність Росії. Як і для більшості інтелектуалів того часу, його погляд мав опертя в «етнографічному детермінізмі», зокрема він підкреслював, що бажання автономного устрою висуваються лише в стосунку до етнографічних, а не старих кордонів

⁸ Ibidem. — С. 354–355.

⁹ Внутреннее обозрение. Военное положение в царстве польском // Вестник Европы. — 1905. — Кн. 12 (декабрь). — С. 788.

¹⁰ Див.: *Kidzicka Agnieszka*, Stronnictwo Polityki Realnej 1905–1923. — Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. — 319 s.

¹¹ Западные окраины Российской империи. — С. 355.

¹² *Ледницкий А.* Польский вопрос // Русская мысль. — 1905. — № 7. — С. 130.

¹³ Ibidem. — С. 128.

Польщі¹⁴. На його думку, «польське питання» радше має міжнародний вимір, а поляки прагнуть до збереження вільного розвитку своїх національних і культурних прагнень. А. Ледніцький всіляко відсилав до ідеї свободи як своєрідного маркеру, котрий може забезпечити лояльність усього польського народу, критикуючи «обрусительную, разоряющее всякое общественное начало политику русской бюрократии в Русской Польше»¹⁵. Якщо питання місцевої влади надати лише центральній владі, то, в свою чергу, це сформує громіздку та непрактичну систему, яка приречена на застій. Тому «власть и сила — война и дипломатия остаются в руках русского народа и ему нечего будет бояться своих польских сограждан»¹⁶.

Ідейно-політична діяльність А. Ледніцького мала вагомі результати. Йому вдалося надати ідеї польської автономії реальних політичних обрисів, її почали обговорювати кола російських ліберальних політиків. У свою чергу, вона стала для польського середовища інструментом практичної політики, проте лише для націонал-демократів та у сприйнятті представників марксистської думки, що мали більший вплив, аніж партія А. Ледніцького.

У квітні 1905 р. на російсько-польському з'їзді російські ліберали, польські націонал-демократи та представники прогресивно-демократичного союзу А. Ледніцького домовились про постулат автономії Царства Польського¹⁷. Треба підкреслити, у польському випадку мова йшла лише про надання автономії королівству, а не оперування гаслами про її територіальний або персональний вимір. Тоді, для польських сил було самоочевидним питання про його кордони і населення. У березні 1907 р. А. Ледніцький пропонував створення територіальних організацій, що мали опертися на польських селян та непольське населення¹⁸. Перш за все ці організації мали виступити за децентралізацію влади¹⁹. У цьому аспекті, послуговування ідеєю автономії мало виразний націоналістичний відтінок, що відображалося в окресленні національного простору. Адже, йшлося саме про право поляків мати автономні права під берлом Романових, які ще й піддавалися сумніву або не розглядалися в довготривалій перспективі. Хоча рішення і було прийнято, однак кожна із політичних

¹⁴ Ibidem. — С. 130.

¹⁵ Ibidem. — С. 131.

¹⁶ Ibidem. — С. 135.

¹⁷ Хрипаченко Т.И. Неудавшийся компромисс... — С. 7.

¹⁸ *Lednicki Aleksander*, Po wyborach // Kurier Litewski. 21 lutego / 6 marca 1907. — № 7 (41). *Lednicki Aleksander*, Po wyborach [w:] Краёвая ідэя: канец XIX пачатак XX стагоддзя. Анталогія. — Vilnius: «Палітычная сфера», 2014. — С. 490.

¹⁹ Ibidem.

сил вклала в поняття «автономія» різний смисл²⁰. Поляки просували ідею народного суверенітету, тим самим, підважуючи владу царя, підтримували очевидний «фінляндський сценарій».

Один із видних ідеологів націонал-демократів Ян Поплавський (1854–1908 рр.) писав, що поляки мають апелювати до рішень Віденського конгресу та «засадничих статей» Конституції 1815 р., які мали творити підстави для відновлення суверенних прав та політично-правові стосунки з Росією²¹. Власне, до цих засад нав'язували польські діячі на з'їзді, що, зрозуміло, було критично оцінено російськими лібералами. Однак, наприклад, кадети вирішували питання поточної політичної боротьби, а не реальної моделі вирішення «польського питання». Їх лідери розраховували на союз із партією А. Ледніцького в Державній думі, але про російська сила зазнала поразки на виборах²².

Ідея польської автономії стала основним політичним мотивом діяльності створеного у I Державній думі Польського коло (пол. Koło Polskie) — об'єднання 34 депутатів, обраних від польських губерній. З початком роботи 30 квітня 1906 р. 27 польських депутатів виступили із декларацією, яку оголосив обраний від Ломжинської губернії Ян Гарусевич (1863–1929 рр.). У ній зазначалося про те, що автономія Царства Польського була гарантована заключним актом Віденського конгресу від 9 червня 1815 р., а тому засадою зв'язку із імперією слугувала своя конституція і прийняття імператором титулу «царя польського»²³. Ця автономія була обмежена «Органической грамотой» 1832 р., виданою Миколою I. Польські депутати протестували проти закону від 23 квітня 1906 р., яким назва «Царство Польське» виключалося із офіційного обігу. Вони наполягали на тому, що їх «права святы» і з них «исходит необходимость автономии Царства Польского»²⁴. Як відомо, реакції на цю заяву не було, а кадети, що становили більшість у думі взагалі його проігнорували²⁵. Вплив польського національного руху мав вирішальне значення для адаптації та використання ідей національної незалежності та автономії іншими політичними партіями західних окраїн²⁶.

В єврейському політичному середовищі позицію екстериторіальності, але з конституційно-демократичних засад, пропагував «Союз для дости-

²⁰ Хрипаченко Т.И. Неудавшийся компромисс... — С. 7.

²¹ *Popławski Jan*, Stosunek prawno-polityczny Królestwa Polskiego do Rosyi // *Przegląd Wszepolski*. — 1905. — № 7. — S. 381, 386.

²² Хрипаченко Т.И. Неудавшийся компромисс... — С. 8.

²³ Государственная Дума. Стенографические отчеты, 1906 год: сессия 1. — Том 1. — Санкт-Петербург, 1906. — С. 51.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Хрипаченко Т.И. Неудавшийся компромисс... — С. 8–9.

²⁶ Западные окраины Российской империи. — С. 356.

ження полноправия єврейського народу в Росії» на чолі з Максимом Винавером (1863–1926 рр.) і Шмарієм Левином (1867–1935 рр.), який став материнською структурою створеної у 1906 р. Єврейської народної партії. За своєю суттю це була сіоністська політична сила. Союз виступав за свободу національно-культурного самовизначення, реорганізацію єврейської громади та забезпечення євреям участі в народному представництві на основі виборчого права²⁷. М. Винавер уважав, що прагнення до децентралізації слід погодити із правовими рамками федералізму і автономії²⁸. Однак ця сила не мала вирішального впливу на конструювання федеративних та автономістських проектів, не запропонувавши нічого оригінального, а лише відтворивши кадетівський дискурс.

Федералізм, так само як ідея автономії, викликав інтерес у діячів марксистського напрямку. «Взагалі соціалісти, що зараз провадять діяльність в Росії, Царстві Польському, в Литві і так далі — особливо, широко приглядаються до федералізму»²⁹, — відмічав у 1907 р. нову тенденцію польський соціалістичний публіцист і соціолог Людвік Кульчицький (1866–1941 рр.), який належав до кола найбільших знавців російського революційного руху XIX ст.³⁰ Він розглядав федералізм як концепцію встановлення взаємозв'язку між різними органами влади. Л. Кульчицький вірно відмічав, що в залежності від джерела влади, федералізм приймає форму союзу держав або державного союзу³¹. Тоді як існування федеративного режиму можливе як при монархічній, так і при централізованій владі, наприклад як у США. Тобто польський соціаліст осмислював федерацію, не як форму державного устрою, а скоріше як перехідний етап розвитку політичної системи. Окрім того, він був одним із перших, хто без впливу К. Реннера обґрунтував ідею екстериторіальної національної автономії. Л. Кульчицький вказував, що запровадження конституційного устрою в Росії сприятиме посиленню боротьби за автономію як серед окремих народів, так і корінних російських областей³². Лідер марксист-

²⁷ Ibidem. — С. 357.

²⁸ Див.: *Медушевский А.Н.* Диалог со временем: российские конституционалисты конца XIX — начала XX века. — М.: Новый хронограф, 2010. — С. 239.

²⁹ *Mazowiecki Mieczyslaw (Ludwik Kuiczycki)*, Federalizm a polityka socjalistyczna. — Kraków, 1907. — S. 3.

³⁰ *Kornat Marek*, Bolszewizm. totalitaryzm. rewolucja w Rosji. Początki sowietologii i studiów nad systemami totalitarnymi w Polsce (1918–1939). — Kraków: Księgarnia Akademicka, 2003. — S. 99.

³¹ *Kulczycki Ludwik*, Autonomia i federalizm w ustroju państw konstytucyjnych. — Lwów: Polskie Towarzystwo Naukowe, 1906. — S. 174.

³² Ibidem, S. 262. (Російський переклад: *Кульчицкий (Мазовецкий) К.* Автономия и федерация в современных конституционных государствах. — М.: Изд. Петров. б-ки, 1907. — 214 с.).

ської партії «Соціал-демократія Королівства Польщі і Литви» (пол. Socjaldemokracja Krylestwa Polskiego i Litwy) Роза Люксембург (1871–1919 рр.) ситуативно погоджувалася з К. Реннером і О. Бауером «деполітизувати» національне питання на підставі визнання за кожною національністю екстериторіального права до культурної автономії³³. Проте, як відомо, ця позиція не мала вирішального права на програмові завдання СДКПІЛ.

Набагато провокативним було використання гасла автономії в радикальному лівому середовищі, де домінував постулат революції та повалення самодержавства. Як відомо, ще раніше у 1897–1901 рр. концепція національної автономії на підставі історичних засад була осмислена єврейським істориком Шимоном (Семеном) Дубновим (1860–1941 рр.), який рішуче критикував практики асиміляції євреїв. Він пропонував організувати єврейську автономію на основі сукупності громад в екстериторіальному вимірі³⁴. Пізніше ця ідея стане основою національної програми згаданої вище Єврейської народної партії.

Найпомітнішою тоді була позиція ідеологів Бунду (Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії), які обрали ідею національної автономії як інструмент революційної боротьби за права єврейського пролетаріату та євреїв як національності загалом³⁵. Якщо поляки трималися фінляндського дискурсу автономії, то бундівці — австромарксистського. Його ідеологи були першими у російському соціалістичному русі, хто апологетично звертався до ідей К. Реннера і О. Бауера. На цій основі у бундівському середовищі щодо стратегії вирішення національного питання можна виокремити два напрями: радикальний та поміркований.

У квітні 1900 р. на черговому з'їзді радикальну візію озвучив Михайло Лібер (Марк Гольдман) (1880–1937), який недвозначно заявив, що «наше завдання, що давно назріло, на жаль, до сих пір залишалось в тіні — готувати єврейський пролетаріат до національної автономії, розвивати у нього національну самосвідомість»³⁶. У квітні наступного року на VI з'їз-

³³ *Walicki Andrzej*, Kwestia narodowa w polskiej myśli marksistowskiej przed 1914 r. // *Walicki Andrzej*, Polska, Rosja, marksizm, Prace wybrane. — Kraków, 2010. — Т. 4. — S. 259.

³⁴ *Łynda Jolanta*, Państwo w państwie?: autonomia narodowo-kulturalna w Europie Środkowowschodniej w XX wieku. — Warszawa: DIG, 2000. — S. 39–45.

³⁵ Кадеты и национально-персональная автономия // *Голос Бунда*. — 1917. — № 1. — С. 3–4.

³⁶ *Гусев В.* До питання про національну програму Бунду (1897–1917 рр.): Від громадянської рівноправності євреїв до культурно-національної автономії // *Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в XX столітті. Збірник наукових праць. Матеріали конференції 28–30 серпня 2001 р.* — К., 2002. — С. 20.

ді відбулося продовження дискусії. Однак, була заявлена партійна позиція про те, що «в такой стране, как Россия, где живут бок о бок столько национальностей, вопрос о них, если может быть решён, то лишь на тех основаниях, которые были приняты на Брюнском социал-демократическом конгрессе для Австрии»³⁷. Себто царська імперія мала стати федерацією національностей із повною автономією для кожної.

Це положення було детально висвітлено у брошурі «К вопросу о национальной автономии и преобразовании Российской С.-Д.Р.П.» одного з ідеологів Бунду Володимира Косовського (Мендл Левінсон) (1867–1941 рр.). Він тримався ідеї єврейської національно-культурної автономії щодо перебудови Росії, але вважав за доцільне покласти федеративну засаду в партійну основу Російської соціал-демократичної партії (РСДРП)³⁸. У своїй суті позиція В. Косовського була підтримана М. Лібером, який виступив за посилення національної роботи серед єврейства.

На згаданому з'їзді була окреслена у загальних рисах федеративна орієнтація, проте її зміна відбудеться вже у 1903 р. На черговому V з'їзді М. Лібер виступить з критикою «нейтралізму» В. Медема (1879–1923), якого звинуватив у пропагуванні добровільної асиміляції євреїв. Під час обговорення останній заявив, що існує три варіанти вирішення національного питання: націоналістичний, асиміляційний і соціал-демократичний³⁹. На його думку, цей шлях дозволяє відгородити націю від штучної та насильницької асиміляції⁴⁰. На що В. Косовський парирував, що євреї не мають власної території, тому варто вирішити питання у сенсі національної автономії, а не територіальної⁴¹.

Задля роз'яснення власної позиції у 1904 р. В. Медем опублікував статтю «Национальность и ассимиляция», в якій доводив, що ні мова, ані територія не характеризують націю. Бундівець критикував традиційне окреслення національності, що залишалося панівним у середовищі російських революціонерів, проте взагалі не враховувало специфіку Східної Європи. В. Медем обґрунтовував методологічну слабкість принципу національно-територіальної автономії. Після російської революції 1905–1907 рр. він ще глибше розвине цю позицію. В. Медем стане найбільшим речником ідеї національно-персональної автономії та найпомітнішим ідеологом Бунду.

³⁷ Бунд. Документы и материалы (1894–1921 гг.). — М.: РОССПЭН: 2010. — С. 172.

³⁸ Косовский Вл. К вопросу о национальной автономии и преобразовании Российской С.-Д.Р.П. — Б.м., 1902.

³⁹ Бунд. Документы и материалы (1894–1921 гг.). — М.: РОССПЭН: 2010. — С. 285.

⁴⁰ Ibidem. — С. 286.

⁴¹ Ibidem. — С. 290.

Опісля партійних дискусій та критики більшовиків він відреагував брошурою про соціал-демократію та національне питання⁴². У цій праці очевидне не лише співзвуччя назви із відомою роботою О. Бауера, але і методологія. Знову ж таки В. Медем наголошував на важливості обрання саме принципу національно-персональної автономії, який відображає реалії імперії та вимоги політичного єврейства. У результаті, його візія стала ключовою у програмі Бунду.

Проте, коли дискусії у середині партії не втухали, а політична риторика опиралася лише на повторюванні відомих гасел та принципів, В. Медем розробив аргументовану позицію щодо запровадження національно-персональної автономії в Росії. Його поглиблене розуміння представлено у статті «К постановке национального вопроса в России», яка була опублікована на шпальтах журналу «Вестник Европы» в 1912 р.⁴³ Методологічне опертя роботи полягає в протиставленні панівних та пригноблених націй, що дозволило В. Медемові показати причини зародження національних конфліктів. На його переконання, альфою і омегою усіх устремлінь націй являється ідея національної території⁴⁴, яка прибирала найрізноманітніші варіації. Наприклад, в угорців, які навіть не становлять половини населення королівства, її основою стала ідея національної власності на «межнациональную землю».

Медемова аргументація вражала своєю логічністю та завершеністю. Якщо населення певної території, ідентифікує себе із однією нацією, яка говорить про цю землю як «свою», то у даному випадку, за наявності двох або кількох націй, запровадження автономії не вирішить національного питання⁴⁵. Тим самим, бундівський ідеолог чудово показував наскільки гетерогенним простором у етнічному, національному і релігійному виміру була тодішня Центрально-Східна Європа, де обрання якогось одного «рецепту» не матиме успіху. Кожен конкретний випадок вимагав інакшої відповіді.

В. Медем непрямо закидав польському та українському рухам національну обмеженість, адже їх пропозиції про національно-територіальну автономію мали виражений шовіністичний характер. З іншого боку, він консервував та освячував існування багатонаціональних держав (або імперій), заперечуючи перспективи національних держав як таких. В. Медем ставив під сумнів успіх запровадження територіальної автономії в

⁴² Медем В.Д. Социал-демократия и национальный вопрос. — СПб.: Трибуна, 1906. — 64 с.

⁴³ Медем В. К постановке национального вопроса в России // Вестник Европы. — 1912. — Т. 8. — С. 149–168; Т. 9. — С. 149–165.

⁴⁴ Ibidem. — Т. 8. — С. 153.

⁴⁵ Ibidem. — С. 155.

Польщі та Малоросії, адже «инородное меньшинство составляет 30%»⁴⁶. Виходячи з цього, він запропонував власну схему імплементації національно-персональної автономії в Російській імперії. Він пішов шляхом деконструкції помилкового підходу, яким був «етнографічний детермінізм» або «територіалізм», як у Медемівому тексті. Він розкритикував ідею територіальної та обласної автономії, але як вихід запропонував засаду екстериторіального самоврядування. На його переконання, така модель пориває з фікцією національних територій та може забезпечити правдиве національне самоуправління⁴⁷.

Проект національної автономії, запропонований В. Медемом, являвся зразком імплементації ідей австро-марксизму задля конкретних політичних цілей, створюючи конкуруючу теорію національного питання. Медемову концепцію важко окреслити як чергову ідеологічну утопію, якими рясніли тодішні партійні тексти та, навіть, поважні студії.

Схожих позицій дотримувалися інші бундівські ідеологи В. Косовський і Марк Ратнер (1871–1917 рр.). Перший розширив потрактування «федерації національностей», яка не завжди може бути заснована на територіальному принципі⁴⁸. Другий відсилав до ідеї екстериторіальної автономії, що має становити основу такої федеративної держави⁴⁹. З одного боку, помітна суперечність, коли обидва підкреслювали важливість збереження національного обличчя, а, з іншого, упускали аспект асиміляції і реальних владних повноважень у межах такої форми автономії.

Власне, позиція Бунду щодо національного питання певною мірою детермінувала реакцію більшовиків. У 1913 р. один із чільних представників партії Йосиф Сталін (1879–1953 рр.) різко критикував бундівців за загравання із націоналізмом і сепаратизмом, що стосувався партійного будівництва. У роботі «Марксизм и национальный вопрос» спочатку його сумніви стосувалися національно-культурної автономії в програмі австро-марксистів, яким він закинув підміну поняття самовизначення націй⁵⁰. Й. Сталін уважав, що євреї як нація не існує, а тому внесення гасла про національну автономію до програми Бунду являється виявом крайнього націоналізму⁵¹.

⁴⁶ Ibidem. — С. 156.

⁴⁷ Медем В. К постановке национального вопроса в России // Вестник Европы. — 1912. — Том 9. — С. 165.

⁴⁸ Косовский Вл. Вопросы национальностей. — Вильно, 1907. — С. 12.

⁴⁹ Ратнер М.Б. О национальной и территориальной автономии. С приложением статьи Синоптикуса (Р. Шпрингера) «Государство и нация». — К.; СПб.: «Серп», 1906. — С. 21, 22.

⁵⁰ Сталин Й. Марксизм и национальный вопрос // Сталин Й. Сочинения: 1907–1913. — М., 1954. — Т. 2. — С. 326.

⁵¹ Ibidem. — С. 334.

Проблема конституційної перебудови Росії та боротьби за автономію перебувала також у центрі уваги українських інтелектуалів та діячів. Вже на початку ХХ ст. кілька українських партій відкрито виступали за автономію українських земель (Революційна українська партія, Українська демократична партія (від 1906 р. Українська радикально-демократична партія). Власне, їх представники включились до активної парламентської боротьби, де виступали за федерацію рівноправних автономних національно-культурних одиниць⁵². Навіть малоросійські монархісти висували ідею регіональної автономії для українських земель за прикладом козацького ладу на Доні і Кубані⁵³.

У березні 1905 р. один із лідерів українського руху, історик М. Грушевський на дискусії щодо конституційної перебудови Росії та виборчу кампанію до Державної думи відреагував кількома текстами: «Освобождение России и украинский вопрос» і «З біжучої хвилі. Статті і замітки на теми дня»⁵⁴. Його розрахунок мав кілька вимірів. Спочатку вчений позиціонувався як ліберал, що підтримує всілякі спроби вдосконалення існуючого політичного порядку. Окрім того, М. Грушевський прагнув окреслити «українське питання» як основну національну проблему у Російській імперії, враховуючи територію та чисельність українців. Це згодом підтвердила гостра дискусія поміж П. Струве та Б. Кістяківським, кадетами та українцями у політичному сенсі⁵⁵. У травні 1905 р. М. Грушевський відреагував на випаді колишнього «легального марксиста» щодо українства у статті «Конституційне питання і українство в Росії»⁵⁶. Натомість, головніше, що він став речником ідеї децентралізації імперії, запропонувавши власну візію. М. Грушевський підтримав принцип територіальної реорганізації та створення обласного самоуправління для усіх національностей. Проте, підкреслював, що «тільки організація самоуправи на національній підставі, в територіях національних може знейтралізувати, звести до найменших розмірів національну боротьбу»⁵⁷. Чи хотів він насправді її редукування, хоча надання «українському питанню»

⁵² Западные окраины Российской империи. — С. 357.

⁵³ Див.: *Федевич К.К., Федевич К.І.* За віру, царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 рр.). — К.: Критика, 2017. — С. 184–184.

⁵⁴ *Грушевский М.* Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. — СПб.: «Общественная польза», 1907. — 294с.; *Грушевський М.* З біжучої хвилі. Статті і замітки на теми дня 1905–1906 рр. — К., 1906. — 126с.

⁵⁵ *Хейман Сьюзен*, Кістяківський. Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату. — К., 2000. — С. 183–194.

⁵⁶ *Грушевський М.* Конституційне питання і українство в Росії // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1905. — Т. XXX. — Кн. VI. — С. 245–258.

⁵⁷ *Ibidem.* — С. 253.

виміру територіальної автономії мало два аспекти. Перший, спроба актуалізації в легальних умовах, а другий — активне виокремлення територіального простору України, утвердження її окремішності за прикладом Польщі та Фінляндії.

Тоді ж М. Грушевський спробував обґрунтувати суто українську візію національно-територіальної децентралізації царської імперії на підставі надання автономних прав. В основу він поклав принципи громадянського рівноправ'я та вільних і демократичних виборів без яких неможливе вирішення національного питання. Задля цього, на його переконання, варто створити систему обласних сеймів, делегати яких стануть членами загального парламенту. М. Грушевський підважував існуючий адміністративний поділ на губернії⁵⁸. Його проект був оригінальним лише з української національної точки зору. Адже більшість пропозицій про організацію системи влади, надання автономії окраїнам імперії з широкими правами вирішення внутрішніх питань були представлені напередодні представниками інших національних рухів.

Суто український вимір проекту М. Грушевського підтверджує його співпраця з Українською парламентською громадою в І Державній думі та часописом «Українській Вестник»⁵⁹. Українські депутати намагалися включити «українське питання» до процесу конституційної перебудови, ґрунтуючись на рівноправ'ї народностей і областей та ідеї національно-територіальної автономії⁶⁰. У той час М. Грушевський ще «не виокремлював вирішення українського питання з більш загальної проблеми перебудови Росії в національній площині, що забезпечує свободу самовизначення і розвитку її народностей»⁶¹.

У 1907 р. М. Грушевський показав міжнародний вимір «українського питання». Він розглянув українсько-польські відносини у Галичині, що, на його думку, мали виражений присмак культуртрегерства з боку поляків⁶². Учений переконував, що обласна автономія не може бути заснована

⁵⁸ *Приймак Т.* Конституційний проект М. Грушевського з 1905 року // Український історичний журнал. — 1991. — № 1. — С. 134.

⁵⁹ *Грушевській М.* Национальный вопрос и автономия // Украинській Вестник. — 1906. — № 1. — С. 8–17. (У 1907 р. ця робота була опублікована окремою брошурою: *Грушевський М.* Национальный вопрос и автономия. — СПб.: «Общественная польза», 1907. — 15 с.)

⁶⁰ *Грушевській М.* Наши требования // Украинській Вестник. — 1906. — № 5. — С. 268–273.

⁶¹ *Грушевський М.* На новом пути (по поводу думских выступлений по украинскому вопросу) // Украинская жизнь. — 1913. — № 7–8. — С. 10–11.

⁶² *Грушевській М.* Изъ польско-украинскихъ отношеній Галиціи. Несколько иллюстрацій къ вопросу: автономія областная или національно-территориальная. — СПб.: [б.в.], 1907. — 74 с.

на широких демократичних началах та не може гарантувати широкого контролю над органами самоуправління і відповідальності адміністрації⁶³. Тобто, запровадження обласної автономії призведе до вимушеної етнічної диференціації, особливо українців. Це, зрозуміло, найбільше хвилювало українського історика. Що до того, чим є національна автономія, він посилався на етнографічне групування, яке має замінити принцип історичного групування території⁶⁴.

М. Грушевський закидав «прогресивній» великоросійській інтелігенції, що в стосунку до національного питання переважає «не просто неприязненное, то презрительно снисходительное отношение»⁶⁵. М. Грушевський приймав дискурс російських лібералів щодо децентралізації та автономії. Проте, усіяко намагався актуалізувати «українське питання», простіше кажучи, винести його на рівень політичного обговорення, подібний до польського. Єдиним шляхом розв'язання і уникнення національних суперечностей він уважав широку децентралізацію і самоуправління в національних територіях, «определяемых их национальными границами»⁶⁶. У цьому випадку, він послуговувався виразним «етнографічним детермінізмом», який повністю виключав інші народи з українського «національного» простору.

У 1910 р. М. Грушевський став одним із співавторів книжки «Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия, Россия, Германия», в якій розміщено його нариси «Украинцы». Ідею української автономії в національно-етнографічних межах він не відділяв від конституційної перебудови імперії на началах децентралізації і національної автономії⁶⁷. Щодо цих аргументів М. Грушевський матиме дискусію з П. Мілюковим. Як відомо, М. Грушевському вдасться переконати кадетів лише у 1913 р., які хоча не розглядали український рух за вагому політичну силу⁶⁸. Кадети просто підміняли національну автономію ідеєю територіального самоврядування, тим самим, позбавляючи «українське питання» значимості у порівнянні з польським.

Також існувала «драгомановська» візія ідеї автономії та конституційної перебудови, яку репрезентував Б. Кістяківський, що належав до

⁶³ Ibidem. — С. 6–7.

⁶⁴ Ibidem. — С. 7.

⁶⁵ *Грушевский М.* Национальный вопрос и автономия. — СПб.: «Общественная польза», 1907. — С. 5.

⁶⁶ Ibidem. — С. 9.

⁶⁷ *Грушевский М.* Украинцы [в:] *Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия, Россия, Германия.* — СПб., 1910. — Т. 2. — С. 121.

⁶⁸ *Chripachenko Tatiana*, National challenges to decentralization: autonomy and federation in the Russian liberal discourse, dissertation of PhD in History. — Budapest: Central European University, 2014. — P. 255.

«Союзу освобождения». Її найповніший вираз помітний у його полеміці з П. Струве щодо української культури⁶⁹. Ідеолог російського лібералізму допускав вирішення «польського питання» за зразком статусу Фінляндії, проте категорично відмовляв у цьому українцям. Однак, в реальності їх дискусія стосувалася глибшого питання. Йшлося про визнання окремішності української нації та її прав на самостійне існування, навіть у тісній взаємодії із великоросійським народом. Політичним аспектом полеміки не була проблема національної автономії, а саме обласної або культурно-національної⁷⁰.

В українському національному середовищі федералізм не завжди сприймався як модель децентралізації. Існувало ідеалістичне сприйняття, сформоване під впливом німецької юриспруденції та соціалістичної думки. *Post factum* це було окреслення одного з варіантів ідеї самостійності. Про яку М. Грушевський ще писав обережно, а Б. Кістяківський не вірив.

Отже, польські діячі виступали за надання національно-територіальної автономії Царства Польського, проте не знаходили порозуміння, навіть, з кадетами. Зрештою, ця ідея у їх сприйнятті була пов'язана із вимогою відновлення повного суверенітету для польських земель у складі імперії Романових, закріплених рішенням Віденського конгресу та конституцією 1815 р. Єврейські сіоністи загалом трималися кадетських позицій. Ліві єврейські інтелектуали, в основному ідеологи Бунду, прийняли ідею австро-марксистів про національно-персональну автономію, що передбачала індивідуальну незалежність євреїв як суб'єктів місцевого та загальноімперського самоврядування. Українські діячі не висували радикальних вимог і не виходили за рамки панівного конституційного дискурсу. Вони висували два погляди на автономію — національно-територіальна та національно-культурна, які формували спільний ідеологічний принцип для тодішнього українського руху. Окрім того, усі ці гасла хоча і мали виражений опозиційний зміст, проте не ставили під сумнів легітимність самодержавства. З легкої руки М. Драгоманова більшість російських ліберальних та навіть правих діячів погоджувалися на надання обласної автономії. Після падіння самодержавства у 1917 р. ідея національної автономії матиме «друге дихання» серед українських та єврейських діячів, поляки вже будуть вести мову лише про незалежність.

⁶⁹ Див.: Українець (*Кістяковский Б.*). К вопросу о самостоятельной украинской культуре. (Письмо в редакцию) // Русская мысль. — 1911. — Т. 5 (май). — С. 131–146; *Струве П.Б.* Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ украинцу // Русская мысль. — 1912. — Т. 1 (январь). — С. 64–86.

⁷⁰ *Хейман Сьюзен*, Кістяківський. Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату. — Київ, 2000. — С. 190.

REFERENCES

1. Chripachenko Tatiana. (2014). *National challenges to decentralization: autonomy and federation in the Russian liberal discourse*, dissertation of PhD in History (Budapest: Central European University) [in English].
2. Dmowski Roman. (1904). Doktryna a realizm w polityce, «Przełom Wszechpolski», № 8, s. 561–567 [in Polish].
3. Dmowski Roman. (1905). Podstawy polityki polskiej, «Przełom Wszechpolski», № 7, s. 334–360 [in Polish].
4. Kawalec Krzysztof. (2002). *Roman Dmowski* (Wrocław: Ossolineum) [in Polish].
5. Kidzińska Agnieszka. (2007). *Stronictwo Polityki Realnej 1905–1923* (Lublin) [in Polish].
6. Kornat Marek. (2003). *Bolszewizm. totalitaryzm. rewolucja w Rosji. Początki sowietologii i studiów nad systemami totalitarnymi w Polsce (1918–1939)* (Kraków: Księgarnia Akademicka) [in Polish].
7. Kulczycki Ludwik. (1906). *Autonomia i federalizm w ustroju państw konstytucyjnych* (Lwów: Polskie Towarzystwo Naukowe, 1906) [in Polish].
8. Lednicki Aleksander. (1907). Po wyborach, «Kurier Litewski», 21 lutego / 6 marca 1907, № 7 [in Polish].
9. Mazowiecki Mieczysław (Ludwik Kulczycki). (1907). *Federalizm a polityka socjalistyczna* (Kraków) [in Polish].
10. Popiawski Jan. (1905). Stosunek prawno-polityczny Królestwa Polskiego do Rosji, «Przełom Wszechpolski», № 7, s. 362–386 [in Polish].
11. Walicki Andrzej. (2010). *Kwestia narodowa w polskiej myśli marksistowskiej przed 1914 r.* [w:] Walicki Andrzej, Polska, Rosja, marksizm, Prace wybrane, tom 4 (Kraków), s. 229–282 [in Polish].
12. Jędrzej Jolanta. (2000). *Państwo w państwie?: autonomia narodowo-kulturalna w Europie Środkowo-wschodniej w XX wieku* (Warszawa: DIG) [in Polish].
13. Amiantov Yu. (red) (2010). *Bund. Dokumenty i materiały (1894–1921 gg.)* (Moskwa: ROSSPEN) [in Russian].
14. Vnutrennee obozrenie. Voennoe polozenie v tsarstve pol'skom, «Vestnik Evropy», 1905, kn. 12 (dekabr'), s. 788 [in Russian].
15. *Gosudarstvennaia Duma. Stenograficheskie otchety, 1906 god, sessiia I*, tom 1 (Sankt-Peterburg, 1906) [in Russian].
16. Grushevskii M. (1913). Na novom puti (po povodu dumskikh vystuplenii po ukrainskomu voprosu), «Ukrainskaia zhizn'», № 7–8, s. 10–11 [in Russian].
17. Grushevskii M. (1907). *Natsional'nyi vopros i avtonomiia* (Sankt-Peterburg: «Obshchestvennaia pol'za»), s. 5 [in Russian].
18. Grushevskii M. (1906). Nashi trebovaniia, «Ukrainskii vestnik», № 5, s. 268–273 [in Russian].
19. Grushevskii M. (1907). *Osvobozhdenie Rossii i ukrainskii vopros: Stat'i i zametki* (Sankt-Peterburg: «Obshchestvennaia pol'za») [in Russian].
20. Grushevskii M. (1906). *Z bizhuchoi khvili. Statti i zamitki na temi dnia 1905–1906 rr.* (Kyiv) [in Ukrainian].

21. Grushevskii M. (1910). *Ukraintsy* [v:] *Formy natsional'nogo dvizheniia v sovremennykh gosudarstvakh: Avstro-Vengriia, Rossiia, Germaniia*, t. 2 (Sankt-Peterburg) [in Russian].

22. Grushevskii M. (1907). *Iz pol'sko-ukrainskikh" otnoshenii Galitsii. Neskol'ko illiustratsii k voprosu: avtonomiia oblastnaia ili natsional'no-territorial'naia* (Sankt-Peterburg: [b.v.], 1907), 74 s. [in Russian].

23. Grushevskii M. (1906). *Natsional'nyi vopros" i avtonomiia*, «*Ukrainskii Vestnik*», №1, s. 8–17 [in Russian].

24. Hrushevs'kyi M. (1905). *Konstytutsiine pytanne i ukrainstvo v Rosii*, «*Literaturno-naukovii vistnik*», t. XXX, kn. VI, L'viv, s. 245–258 [in Ukrainian].

25. Gusev V. (2002). *Do pytannia pro natsional'nu programu Bundu (1897–1917 rr.): Vid gromadians'koi rivnopravnosti jevreiv do kul'turno-natsional'noi avtonomii* [v:] *Dolia jevreis'koi dukhovnoi ta material'noi spadshchyny v XX stolitti. Zbirnik naukovikh prats'. Materialy konferentsii 28–30 serpnia 2001 r.* (Kyiv), s. 19–29 [in Ukrainian].

26. Jellinek G. (1907). *Konstitutsii, ikh izmeneniia i preobrazovaniia*, pod red. i vstup. st. B.A. Kistiakovskogo (Sankt-Peterburg: Izd. «Pravo») [in Russian].

27. Dolbilov M., Miller A. (sost.) (2007). *Zapadnye okrainy Rossiiskoi imperii* (Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie) [in Russian].

28. Kadety i natsional'no-personal'naia avtonomiia, «*Golos Bunda*», 1917, № 1, s. 3–4 [in Russian].

29. Kosovskii VI. (1902). *K voprosu o natsional'noi avtonomii i preobrazovanii Rossiiskoi S.-D.R.P.* (1902) [in Russian].

30. Kosovskii VI. (1907). *Voprosy natsional'nosti* (Vil'no) [in Russian].

31. Lednitskii A. (1905). *Pol'skii vopros*, «*Russkaia mysl'*», № 7, s. 128–136 [in Russian].

32. Medem V. D. (1906). *Sotsial-demokratiia i natsional'nyi vopros* (Sankt-Peterburg: Tribuna, 1906) [in Russian].

33. Medem V. (1912). *K postanovke natsional'nogo voprosa v Rossii*, «*Vestnik Evropy*», tom 8, s. 149–168; tom 9, s. 149–165 [in Russian].

34. Medushevskii A. N. (2010). *Dialog so vremenem: rossiiskie konstitutsionalisty kontsa XIX — nachala XX veka* (Moskva: Novyi khronograf, 2010) [in Russian].

35. Priimak T. (1991). *Konstytutsiinyi proekt M. Hrushevs'koho z 1905 roku*, «*Ukrains'kii istorychnyi zhurnal*», 1991, № 1, s. 134 [in Ukrainian].

36. Ratner M. B. (1906). *O natsional'noi i territorial'noi avtonomii. S prilozheniem stat'i Sinoptikusa (R. Shpringera) «Gosudarstvo i natsiia»* (Kiev; Sankt-Peterburg: «Serp») [in Russian].

37. Stalin I. (1954). *Marksizm i natsional'nyi vopros* [v:] Stalin I. *Sochineniia: 1907–1913*, tom 2 (Moskva, 1954) [in Russian].

38. Ukrainets (Kistiakovskii B.) (1911). *K voprosu o samostoiatel'noi ukrainskoi kul'ture*. (Pis'mo v redaktsiiu), «*Russkaia mysl'*», tom 5 (mai), s. 131–146 [in Russian].

39. Struve P. B. (1912). *Obshcherusskaia kul'tura i ukrainskii partikuliarizm. Otvet ukraintsu*, «*Russkaia mysl'*», 1912, tom 1 (ianvar'), s. 64–86 [in Russian].

40. Fedevych K. K., Fedevych K. I. (2017). Za viru, tsaria i Kobzaria. Malorosiis'ki monarkhisti i ukraïns'kii natsional'nii rukhu (1905–1917 rr.) (Kyiv: Kritika) [in Ukrainian].

41. Heuman Susan. (2000). Kistiakivs'kii. Borot'ba za natsional'ni ta konstitutsiini prava v ostanni roki tsaratu (Kyiv) [in Ukrainian].

42. Chripachenko T. I. (2017). Neudavshiisia kompromiss: rossiiskie liberaly i proekty pol'skoi i ukrainskoi avtonomii v Rossiiskoi imperii nakanune Pervoi mirovoi voiny, «*Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*», № 1(17), s. 3–17 [in Russian].

Дата надходження до редакції: 02.12.2017.